Д. М. Чорний

ОСВІТА АБО ЗБРОЯ: ДИЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В КОНТЕКСТІ БОЛГАРСЬКОГО ДОСВІДУ (ПОЧАТОК XX ст.)

Наприкінці XIX – на початку XX ст. протистояння імперій та розвиток національно-визвольних рухів суттєво впливали на суспільно-політичне життя Європи. Владні еліти перших та провідники останніх змагались за прихильність народних мас, пропонуючи альтернативні програми розвитку, у яких важливе місце посідали опозиції культів могутності, зброї, військової звитяги та культури, освіти. Російська імперія, до якої входила більшість українських етнічних земель, потребувала і плекала культ сили. У офіційній пропагадні помітне місце посідав образ російської армії, непереможності її зброї, «русского духа». Особливо загострилася потреба у цьому після поразок російсько-японської війни. Досвід переможної війни 1877–1878 рр. за визволення Болгарії з-під османського іга якнайкраще підходив до цього. З іншого боку, частина національно-визвольних рухів демонструвала приклади того, що саме збройна боротьба народу проти поневолювачів здатна принести свободу. Тож підготовка озброєних загонів, виховання населення у дусі жертовності, готовності віддати життя за свою свободу, із зброєю в рухах боронити свій дім, родину, батьківщину ставало все нагальнішим, наочнішим. У Російській імперії знали і обговорювали події англо-бурської війни, романтика якої надихнула молодих росіян взяти у ній участь. Так, приміром, майбутній лідер партії октябристів О. Гучков опинився у Південній Африці і навіть був поранений в бою з англійцями.

У демократичному середовищі створювався інший культ. Ідеї лібералізму, демократії, ідеали громадянського суспільства надихали їх представників звернути головну увагу на культуру народу. А освіта (просвіта) розглядалася у цій схемі як головний важіль, що може зрушити суспільство у бік прогресу. Програмового значення набули в цьому контексті формули російських земців «творити мислячий елемент» та одного з провідників українського руху В. Антоновича – «допомогти народові в освіті». Для демократичного ліберального сегменту суспільства так само актуальним був досвід Болгарії, котра на той час добилася значного піднесення освіти народу і посіла помітне місце на європейському просторі.

Наукова література, присвячена історії Болгарії, українсько-болгарським та російсько-болгарським зв'язкам, болгарському національно-визвольному руху доволі значна[1]. Але поки що відсутні роботи, у яких було б проаналізовано зміст і спрямованість тих текстів, які формували в українському суспільстві Російської імперії образ Болгарії, давали матеріал для вироблення моделі поведінки, системи цінностей.

Кожна з названих вище течій опікувалась поширенням матеріалів, які мали привернути увагу громадськості до їх системи цінностей, на конкретних прикладах виховати народ у відповідному дусі. Найбільш поширеними, доступними широкому загалу читачів були книги з народних бібліотек, енциклопедичні видання, а починаючи з 1905 р. – науково-популярні та пропагандистські брошури. Тож варто подивитись, як болгарський досвід, уроки боротьби за національне визволення інтерпретували представники

імперського і демократичного таборів. У даній статті автор ставить завдання проаналізувати деякі «знакові» публікації, що поширювались в Російській імперії на початку ХХ ст., зокрема на українських землях. При цьому ми не ставимо за мету оцінювати ступінь аргументованості, достовірності, відповідності історичним реаліям наведених авторами положень. Завдання полягає в тому, щоби з'ясувати, як проімперські та ліберальні автори створювали певний образ країни, народу, подій доби національного визволення, шукали паралелі для реалізації власних пропагандистських цілей.

Офіційний імперський наратив представлений повістю-хронікою А. І. Красницького «Под русским знаменем», яка неодноразово перевидавалася на початку ХХ ст.[2]. Книга мала оригінальну тверду обкладинку, прикрашену кольоровим малюнком атакуючої російської піхоти. У травні 1905 р. вона була допущена «в учнівські, середнього віку, бібліотеки середніх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти і безкоштовні народні бібліотеки-читальні та бібліотеки». Видання добре ілюстроване малюнками Е. К. Соколовського, репродукціями картин відомих художників В. В. Верещагіна, Н. Д. Дмітрієва-Оренбурзького, А. Ківшенка, А. Н. Попова, портретами російських героїв війни та представників ворогуючої турецької армії. Останнє мало створити уяву неупередженості авторської концепції війни, підкреслити силу російської зброї, адже турки змальовані як вправні, підготовлені, хоча і жорстокі воїни.

У центрі оповіді А. І. Красницького – постать Сергія Рождественцева, який закінчив гімназію із медаллю, але замість університету вступив вільноопреділяючимся до піхотного полку, що готується перетнути кордон у складі російської армії та звільнити Болгарію. Автор використовує військовий шлях юнака як тло для зображення постатей царя, провідних воєначальників і командирів, рядових солдат російської армії, що йде визволяти братів-слов'ян від гнобителів-турків.

На сторінках книги присутні болгари. Їх призначення, а всі вони герої повісті другого плану, покликані піднести дух слов'янської солідарності, ознайомлюючи росіян із тяжкою долею братнього народу під османським пануванням. Серед них – юнак Петко Гюров, який служив в одному з двох перших батальйонів болгарського ополчення. Саме він знайомить Сергія Рождественцева із умовами життя своєї батьківщини крізь трагічну долю власної родини. У творі є глава «Болгарская дружина», але у ній побіжно згадується про самих болгар[3]. Останні – лише відважні і старанні допоможці у боротьбі російської армії проти турків, не більше.

Присутні в повісті й українці. Так, буденно-героїчно, наполегливо і звитяжно виконує тяжку військову працю «деликатный хохол» унтер-офіцер Савчук. У кращих традиціях ура-патріотичної літератури передано його розмову із головним героєм, який повернувся з госпіталя у свою частину і отримав чин унтер-офіцера. «Где-то нам придется послужить царю-батюшке? – сказал раз Савчук Рождественцову. – Под Плевнубы теперь... вот, где наше место... – Погодите, пожалуй и ближе Плевны пошлют: на Шипку! – отвечал Сергей. – Там много всем дела будет! – Будет дело – поработаем! Теперь, можно сказать, турки нам не в новинку: не страшны!»[4]

Автор художньо-документального видання докладно описує піднесений стан, що панував у війську визволителів напередодні та під час військових дій. Мотиви, що рухали російськими військовими, пояснені так: «Россия переживала в то время такой высокий подъем народного духа, что всякие личные намерения и предположения быстро стушевывались пред общим великим делом»[5]. Привертає увагу авторський наголос на тому, що саме освічена частина російського суспільства проявляла бажання служити у війську та виконати визвольну місію. Але попри персоніфікацію подій війни, головний герой повісті – російська армія, військова звитяга, яка сама лише спроможна побороти зло гноблення. На це спрямований опис боїв за форсування Дунаю, за Ніко-

поль та Плевну, у горах, особливо на Шипці, що подаються докладно і займають левову частину книги[6].

Наратив, що наближений до демократичного табору, представлений статтями в Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, котрий користувався ліберальною репутацією, науково-популярними виданнями, створеними діячами українського національно-визвольного руху на початку XX ст.

У статті П. Матвєєва «Болгарія» головна увага зосереджена на розвитку болгарського суспільства, його боротьбі, у тому числі і за допомогою Росії, за збереження національної, православної та культурної ідентичності народу. Автор стверджує, що наприкінці XVIII ст. «все прошлое Болгарии пришло в совершенное забвение, не только у других народов, но и у самих болгар»[7]. Далі він наголошує на винятковій ролі просвітницьких робіт Паїсія та Софронія, видання 1824 р. першого болгарського «Букваря» та відкриття 1835 р. у Габрово народної школи із навчанням болгарською мовою. Він безпосередньо пов'язує розвиток «народної педагогіки» із національним рухом[8]. Підкресливши важливість визвольної війни Росії, П. Матвєєв головну увагу приділяє політичній історії Болгарії після 1876 р.[9]

Революційні події 1905 р. значно актуалізували досвід Болгарії для демократичного сегменту російського суспільства. У центрі уваги громадськості опинились теми, що впродовж багатьох років були забороненими для відкритого обговорення: свободи слова, освіти народною мовою, демократичних реформ, конституції. Видавництва, розкидані по різних містах імперії, почали де-факто користуватися свободою друку. Книжковий ринок заполонили пропагандистські, науково-популярні та літературні видання, доступні для народу за мовою викладу та ціною. Особливе місце серед них в контексті нашої теми посідає брошура С. Русової «Как болгары добыли себе свободу»[10]. Вперше вона була видана 1905 р. російською мовою у Ростові-на-Дону видавництвом Н. Парамонова «Донская Речь» в рамках серії кишенькового формату з 130 брошур вартістю від однієї до восьми коп. Згодом з'явилося видання українською мовою. Більшість видань «Донской Речи» становили художні твори популярних у ті часи російських письменників: В. Г. Короленка «Сон Макара», «Ночью»; Є. М. Чирікова «Маленький грешник», «Свинья»; Л. Андрєєва «Гостинец», «Жили-были», «Петька на даче» та ін. Але серед видань серії були і такі, що мали науково-популярний характер, зокрема А. Ф. Бикова «Англия и англичане», С. Живаго «Страница из истории народного освобождения в Швейцарии», А. Кизеветтера «К истории законодательства в России XVII–XIX в.». Серед них зустрічаються інші роботи С. Русової: «Братья Гримм», «На счастливых островах», «Биография Гарибальди». Тож творчість С. Русової представляла як загальноросійський демократичний, так і український національний погляди.

Приналежність С. Русової саме до українського руху виразно проглядає зі сторінок брошури «Как болгары добыли себе свободу» у проведенні паралелей між Болгарією та Україною. Так, вона починає виклад із опису Болгарії, народних традицій і звичаїв, наголошує на винятковій мальовничості природи країни. Далі вона підкреслює наявність високих курганів у південно-східній частині в напрямку Чорного моря. Тож у читача має постати паралель із українськими краєвидами того часу – козацькими та скіфськими могилами. Болгарські села, що розташовані по схилам гір, «Издали... с их беленькими стенами и красными крышами среди садов и рощ очень привлекательны; но вблизи они поражают своей бедностью и неустройством. Дома напоминают наши южно-русские мазанки, они тоже построены из деревянных решеток, обмазанных глиной вместе с навозом и соломой... везде удивительная чистота и порядок»[11]. Як тут не згадати хрестоматійні описи України! Але паралелі на цьому не закінчуються. С. Русова порівнює болгарську вишню з «нашей южнорусской». Економічні обставини життя болгарських

селян також нагадують українські реалії. Вони орють землю волами; влітку тисячі болгар вимушені ходити на заробітки на жнива до Румунії та Сербії, так само, як і українські селяни у Причорноморські степи. «Одежда болгар очень напоминает малорусскую, тоже много вышивок и на мужских, и на женских рубахах, множество бус у женщин, у мужчин широкие синие шаровары, бараньи шапки и многое другое одинаковое у обоих народов»[12] – пише С. Русова, завершуючи загальний огляд Болгарії. Далі стисло викладені події завоювання Болгарії турками та боротьби народу до кінця XVIII ст.

Наступна частина брошури починається із тези, актуальної для українського руху: «Мало-помалу всякий народ пробуждается от сна и ломает свои цепи, освобождается из хитросплетенных сетей, в каких его держат притиснители»[13]. У спробах подолати ці хитросплетіння С. Русова виділяє в якості ключових діяльність болгарських просвітителів, апостолів, звертає увагу на старовинні монастирі, з яких «любимый народом Рильский монастырь. Здесь в кельях монахов можно видеть старинное прекрасное оружие, древние книги и рукописи и прекрасные ковры местной выделки»[14].

Тема збройного опору посідає в тексті чільне місце, оскільки систематичні насильства турків породили гайдуцтво. Вона пише про оспівування звитяг гайдуків Г. Раковським, який фактично створив міф про них і зробив багато для перетворення гайдуцьких виступів на організований загальнонаціональний рух, об'єднавши 1866 р. у Бухаресті четніческих воєвод для планомірних дій з метою визволення Болгарії від османського ярма. Цей видатний діяч створив «Тимчасовий закон лісових народних загонів» (1867), у якому сформульовано думку про перетворення чет на підрозділи централізованної військової організації. Гайдуки, у викладі С. Русової, із презирством ставилися до звичайного грабунку, «не боялись смерти и даже во время казни, до последней минуты жизни грозили своим мучителям страшной местью всего болгарского народа»[15]. У поданому фрагменті очевидна паралель між Байдою-Вишневецьким, оспіваним в українській народній думі, та ліро-епічним героєм поеми Х. Ботєва «Хаджі Димитр», присвяченій подвигу ватажка гайдуцьких дружин середини 1860-х рр.[16] Висновок С. Русової дуже показовий: «Гайдучество подняло народный дух в Болгарии ... Мысль проснулась, в народе пробудилось желание учиться, стали устраиваться первые болгарские народные школы: в них уже учили не на греческом непонятном языке, а на своем родном болгарском»[17].

В українській історії помітним явищем був гайдамацький рух, який попри співзвучність самого терміну із болгарським гайдуцтвом, наявність в останньому певних тотожних рис[18], не перетворився на явище, від якого починався відлік часу якісно нової стадії розвитку українського суспільства. Зв'язок між збройною боротьбою, військовими звитягами гайдамаків та устремліннями до освіти простежити важко. Гайдамацький рух, особливо Коліївщина, залишався не дуже привабливою сторінкою української минувшини, що аж ніяк не міг породити нову стадію у вигляді праці на ниві культури. Про це свідчать статті про гайдамаків і гайдуків у Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона[19], ставлення В. Антоновича до Коліївщини, висловлене в його відомій роботі «Моя сповідь», брошурі «Коротка історія Козаччини» (1912). В енциклопедичній статті про гайдуків вони порівнюються із запорожцями, але аж ніяк не з гайдамаками. Гайдамаччина фактично протиставлялася подвигам запорожців. Останні поставали зі сторінок української та російської історичної літератури не лише більшими звитяжцями. Починаючи з часів П. Сагайдачного, українське козацтво асоціювалось із підтримкою православної церкви, братської школи у Києві та іншими заходами культурно-просвітницького характеру.

Співвідношення між збройною боротьбою болгар за звільнення і освітою народу можна віднайти на наступних сторінках брошури, присвячених ухваленню Тирновської

конституції. Причому певна паралель із постійними звинуваченнями тогочасними опонентами українського руху українців у схильності до гайдамаччини більш ніж наочні, коли С. Русова цитує виступ письменника П. Славейкова при обговоренні питання про кількість палат у майбутньому болгарському парламенті: «Весь свет знает, говорил он: все, что имеет наш народ, добыто им самим, только освобождением своим он обязан русским. Если у нас теперь есть училища, они созданы народом, он их поддерживал до сих пор. Если у болгар есть своя церковь, он сам, а не какие либо архиереи, добыли ее. Нельзя говорить, что наш народ умеет только разрушать и портить»[20].

Чому акцент у брошурі С. Русової було зроблено саме на розвиток культури, освіти, національної школи в Болгарії, а збройна боротьба залишилася дещо у затінку? На наш погляд, у даному випадку діяли кілька чинників, що визначалися самою українською історією, характерними рисами українців, обставинами розгортання українського національного руху на межі століть. Хоча діячі українського руху віддавали належне збройній боротьбі болгар, про що свідчить видання у Львові 1901 р. роману І. Вазова «Під ярмом. З часу боїв болгар з турками 1876 р.»[21] Але як видно із підзаголовка, ініціатори видання перекладу твору болгарського письменника намагались підкреслити той факт, що вирішальну роль у національному визволенні відіграє боротьба самого народу, а не зовнішня допомога.

У своєму творі С. Русова наголошувала на тому, що національною рисою болгар є потяг до знань: «Все они очень способны и жаждут знаний просвещения», у кожному найбіднішому селі жертвують гроші на відкриття школи[22]. Порівняємо ці слова із характеристикою українців. Наприклад, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко у роботі «Украинцы» писав: «Поселянин, прежде всякого рукомесла, старается обучить сыновей грамоте, и потом уже избирает для каждого промыслы, по склонностям; достаточнейший же из обывателей почитал бы себе за стыд, если бы из сыновей его не было ни одного грамотного»[23].

Другим аргументом на користь освіти слугували видатні успіхи в її розвитку у XVI–XVIII ст., які забезпечили збереження української ідентичності в умовах тотального тиску з боку Польщі: поширення шкіл при церквах у кожному селі, діяльність мандрованих дяків, досягнення братських шкіл, Києво-Могилянської академії. На початку XX ст. хрестоматійності набуло твердження із посиланням на Павла Алепського, який 1652 р. перебував в Україні і зазначав, що практично всі місцеві мешканці уміють читати[24].

Про пріоритетність освіти над військовими здобутками писав В. Антонович. У «Висновках» до «Короткої історії Козаччини» він наголошував, що успішність українців у боротьбі за національні права залежатиме «від науки і самопізнання»[25]. Слід рахуватися також і з тим, що рубіж XIX–XX століть був добою модернізації, потужним рушієм якої була саме освіта. Формування масової обов'язкової початкової освіти сприяло становленню модерного суспільства[26].

Отже, присутність двох поглядів на події у Болгарії займала чільне місце у пропагандистських зусиллях урядового табору та українського національно-визвольного руху. Їх представники уважно стежили за процесами, що відбувались у інших слов'янських народів, а непряма конкуренція двох наративів стала проявом конкретно-історичної ситуації початку XX ст. У повісті А. І. Красницького, що представляла офіційний імперський погляд, на першому місці опинилась сила російської зброї, армії, що допомагає болгарам. Натомість українські діячі підкреслювали вагу самостійних зусиль народу у напрямку здобуття звільнення. Спільним в публікаціях обох таборів був наголос на роль культурної освіченої верстви (вільноопределяючий, болгарські патріоти). Але в текстах, що походили з демократичного табору, перевага надається

освітній складовій. Присутність як у провладній, так і в демократичній публіцистиці, літературі мотиву сили зброї свідчило, що оружною рукою можливе швидке визволення від чужоземного поневолення. Водночас розрахована на піднесення патріотичних проімперських почуттів населення риторика повісті А. І. Красницького мала і зворотний бік, демонструючи представникам національно-визвольного руху, що визволення можливо здобути лише за допомогою потужної зовнішньої сили. Не важко уявити собі, що останній фактор був дуже гострим для українців, які перебували у складі двох ворогуючих імперій і в разі війни могли наразитися лише на суттєві втрати. Натомість акцентування уваги на освіті як засобі пробудження і звільнення народу виглядало дуже обнадійливо, особливо зважаючи на модерні явища, що охопили тогочасну Європу.

[1] *Державин, Н. С.* История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.). М.-Л., Издательство АН СССР, 1948. 242 с.; *Злыднев, В. И.* Отражение национально-освободительной борьбы болгарского народа в поэзии Ивана Вазова. – В: Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. ст. М., Изд-во АН СССР, 1953, 262–304; *Сідєльніков, С. І.* Болгарський революціонер Георгій Раковський. Х., Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1959. 174 с.; *Сидельников, С. И.* Национально-освободительное движение болгарского народа в 60-х – начале 70-х годов в исторической литературе Народной Республики Болгария. – Советское славяноведение, 1966, № 2, 76–82; Українсько-болгарські культурні взаємини XX ст.: Зб. наук. праць. К., Наукова думка, 1988. 214 с.; *Чорній, В.П.* Історія Болгарії. Львів, ПАІС, 2007. 404 с. та ін.

[2] *Красницкий, А. И.* Под русским знаменем: Повесть-хроника освободительной войны 1877–1878 гг. 3-е изд. СПб.-М., Издание т-ва М. О. Вольф, б.г. 382 с.

[3] Там само, 194–203.

[4] Там само, с. 202.

[5] Там само, с. 2.

[6] Там само, 121–147, 177–194, 204–237, 250–294.

[7] *Матвеев, П.* Болгария. – В: Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 7. СПб., 1891, 254–273.

[8] Там само, 264–265.

[9] Там само, 266–273.

[10] *Русова, С.* Как болгары добыли себе свободу. Ростов н/Дону, Донская Речь, 1905. 60 с.

[11] Там само, с. 6.

[12] Там само, с. 7, 10.

[13] Там само, с. 15.

[14] Там само, с. 6.

[15] Там само, с. 18.

[16] *Державин, Н. С.* Вказана праця, с. 120; Українсько-болгарські культурні взаємини.., 193–194.

[17] *Русова, С.* Вказана праця, 19–20.

[18] *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи през 15/18 век. Т. 1. София, Наука и изкуство, 1971, с. 7, 8.

[19] Гайдамаки. – В: Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 14. СПб., 1892, 871–873; Гайдуки. – Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 14. СПб., 1892, с. 876.

[20] *Русова, С.* Вказана праця, с. 37.

[21] Українсько-болгарські культурні взаємини.., с. 199.

[22] *Русова, С.* Вказана праця, с. 10.

[23] *Квітка-Основ'яненко, Г. Ф.* Украинцы. – Твори. Т. 7, с. 85.

[24] *Петровский, Г.* О национальном вопросе. – З революційного минулого. К., 1958, 75–84.

[25] *Антонович, В.* Коротка історія Козаччини. К., Україна, 1991, с. 154.

[26] *Hobsbawm, E. J.* The Age of Empire 1875–1914. New York, Patheon Books, 1987. 404 p.; *Андерсон, Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-е вид., перероб. К., Критика, 2001. 271 с.